Schweitzer Gábor
MTA, Jogtudományi Intézet

Adalékok az Országos Rabbiképző Intézet 1914 előtti történetéhez

A rabbiképző első világháború előtti történetéből a szervezeti keretek vázolásán kívül a teológiai képzést biztosító úgynevezett felső tanfolyam növendékeivel, illetve a felavatott rabbikkal kívánok foglalkozni. A hallgatók, illetve rabbik biográfiai adatai alapján a hazai neológia topográfiájához – azaz a neológ szellemiség földrajzi értelemben vett vonzáskörzetének témájához – szeretnék néhány szempontot felvetni, illetve kérdést feltenni.

Egy szűk esztendő híján 130 éves múltra tekint vissza a budapesti Országos Rabbiképző Intézet. Sokoldalúan feldolgozott történetéből elöljáróban két, az intézet előtörténetére vonatkozó mozzanatra hivatkoznék. Mindenekelőtt arra a sajátos körülményre, miszerint a rabbiképző pénzügyi értelemben végső soron a magyarországi zsidókra 1849 őszén kivetett Haynau-féle hadisarcnak köszönhette létét. Igaz, Ferenc József már 1850-ben „elengedte" a 2,3 millió forintnyi hadisarcot, ám egyúttal elrendelte, hogy a zsidó iskolaügy támogatására pénzügyi alapot létesítsenek, amelyhez 1 millió forint összeg erejéig a zsidó közösségeknek is hozzá kellett járulniuk. Néhány évvel később, 1856-ban legfelsőbb elhatározás született arról, hogy az osztthatatlan állami alapnak tekintett országos izraelita iskolai pénzalapból elsősorban egy rabbiképző intézetet, valamint egy zsidó tanítóképzőt állítsanak fel. *(1)*

A másik, szintén kellőképp feltárt körülmény az 1868/69-es zsidó kongresszusig de jure egységes magyarországi zsidóság hármas – ortodox, neológ és status quo ante áramlatokra történő – szétesésére vonatkozik. *(2)* A korszerű tanmenetű, a tradicionális értékeket a modern tudományos ismeretekkel ötvöző rabbiképző felállítása jelentette az egyik legélesebb világnézeti törésvonalat a hagyományhű ortodox és a haladó neológ tábor képviselői között. A szervezeti megosztottság gyakorta egyazon közösségen belül következett be – két, olykor bizony három hitközséget is létrehozva. A magyarországi zsidóságon belül bekövetkezett szakadás egyik következményeként az iskolai pénzalap terhére 1877-ben megalakuló Országos Rabbiképző Intézet hazánkban egyedülálló módon a Vallás- és Közoktatási Minisztérium közvetlen felügyelete és irányítása alá tartozó, lényegében állami fenntartású teológiai főiskolaként működött 1942-ig. *(3)* A kultuszminisztérium az irányító és felügyelő funkciók koordinálásával ugyanakkor az 1880-ban életre hívott, 24 egyházi és világi tagból álló ún. vezérlő bizottságot ruházta fel.

A rabbiképző neveltjei utóbb – magától értetődően – nagyobbrészt az artikulálódó neológ hitközségeknél, kisebb részben viszont a status quo ante közösségeknél helyezkedtek el, míg a hagyományosan a jesívákra, rabbinikus tanházakra alapozott rabbiképzést preferáló ortodox hitközségek már csak ex offo is idegenkedtek a pesti rabbiképzőben végzett és a tudományegyetemeken csiszolódott úgynevezett „doktor rabbik"-tól. De miben is különbözött egymástól a rabbiképzőben, illetve a jesívában nevelődött rabbi? Goldberger Izidor (1876–1944) – a sátoraljaújhelyi hitközség rabbija – 1909-ben erre a következő választ adta. A hívek közkeletű és megfellebbezhetetlen vélekedése szerint a rabbiképzőt végzett pap „művelt, intelligens, társadalmi érintkezésben jó modorú", az egykori jesíva növendék ugyanakkor „szent és talmudtudós". Valójában azonban – tette hoz-

zá – a „modern irányzat" rabbijai „új fegyverekkel" szállnak harcba „a vallásos érzés meglazulása ellen", míg a jesívát végzett – ortodox – rabbik „a régi eszközöket" tartották célravezetőbbnek. Az eszmény azonos – mutatott rá Goldberger Izidor –, csak a „harcmodorban" van eltérés. *(4)*

*

Voltak-e a történelmi Magyarországnak a neológ rabbiképző szempontjából földrajzilag markánsan behatárolható „kibocsátó", illetve „befogadó" területei? Az intézményi hátteret jelzi, hogy a millennium évében hazánkban 179 neológ és 76 status quo ante anyahitközség működött, míg az ún. fiókhitközségek együttes száma 530 volt. *(5)*

A rabbiképzőre vonatkozó adatgyűjtés során elsődleges forrásként a felső tagozat felvételi nyilvántartására *(6)*, valamint a rabbiképző által évente megjelentetett „Értesítő"-kre, illetve jubileumi kiadványaira *(7)*, továbbá a tanári kar és a vezérlő bizottság irataira támaszkodtam.

„A" rabbiképző

A budapesti rabbiképző – követve a mintaként tekintett breslaui szeminárium felépítését és tanmenetét – két tanfolyamból állt. *(8)* Az eredetileg 6, utóbb 5 esztendeig tartó alsó tanfolyam a főgimnázium osztályaival volt egyenértékű s a végzett diákokat érettségi bizonyítvánnyal bocsátotta útjára. Az eredetileg 4, utóbb 5 esztendeig tartó felső tanfolyamon folytatódott, vagy – a kívülről érkezettek számára – kezdődött a sikeres felvételit követően a teológiai képzés. A teológus-képzés 8 főtárgy köré csoportosult: Szentírás-magyarázat, talmud, szertartástan, midrás, zsidó történet, vallásfilozófia, hitszónoklattan, valamint a héber és arámi nyelv oktatása. A tanítás kétnyelvű – magyar és német – volt. Az alapító professzorok egy része – miként Bloch Mózes (1815–1909) és Kaufmann Dávid (1852–1899) – kellő magyar nyelvismeret híján német nyelven adták le stúdiumaikat. Utóbb viszont hagyománnyá vált, hogy a talmudot német nyelven oktatták. *(9)* A felső tanfolyam hallgatóitól elvárták, hogy a pesti tudományegyetemen, legjellemzőbben a bölcsészeti fakultáson – még a rabbiképesítő vizsgák letétele előtt – bölcsészdoktori képesítést is szerezzenek. A felső tanfolyam hallgatóinak egy része természetesen a külföldi testvérintézetekben is megfordult – leginkább Berlinben és Breslauban, esetleg Bécsben töltöttek egy-két esztendőt. Ottani rabbinikus tanulmányaikat pedig a berlini, illetve a breslaui egyetem bölcsészeti karán egészítették ki.

A rabbiképző tanári kara szakiskolaként identifikálta önmagát, azaz olyan zártrendszerű oktatási intézményként, amelynek alsó tanfolyama elsődlegesen azt a célt szolgálta, hogy a felső tanfolyam előiskolája legyen. Ezt a felfogást vallották 1882-ben, amikor Trefort Ágoston kultuszminiszter arra kérte a vezérlő bizottságot és a tanári kart, tegyék a „leggondosabb tanulmány tárgyává", miként lehetne a rabbiképző „felgymnáziumi" tanfolyamát 8 osztályossá kibővíteni. *(10)* A tanári kar egyhangú szakmai álláspontja akkoriban arra irányult – s ezt utóbb a vezérlő bizottság is osztotta –, miszerint a rabbiképző mindkét tanfolyamának a szakképesítést kell szolgálnia, aminek következtében a „lefelé" való bővítés – miután a gimnázium alsó osztályaiban nem lehet megkezdeni a szaktanítást – felbomlással fenyegetné a rabbiképző szervezetét. *(11)* Pedagógiai szempontból tehát emiatt feneklett meg először a 8 osztályos zsidó gimnázium létesítésének a gondolata.

Az áttekintést a nyers számokkal folytatom. Az 1877 és 1914 közötti évtizedekben a rabbiképző alsó tanfolyamán mintegy háromszázan tették le sikeresen az érettségi vizsgát. *(12)* A felső tanfolyamnak ugyanebben az időszakban 185 beiratkozott hallgatója volt – többségük korábban az alsó tanfolyamon maturált –, akik közül 125-en szereztek rabbiképesítést. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy egyes visszaemlékezések szerint az alsó tanfolyam hallgatóit nem igyekeztek rábeszélni a felső tanfolyamba való belépésre. A tanárok hagyták – írta memoárjaiban az ügyvéddé lett Kartal (Klein) Henrik –, hogy „az

egyes növendék véleménye lassan magától alakuljon ki, s az ötödik év végén csak azok menjenek a tényleges rabbiképzésre, akik erre elhivatottak voltak." *(13)* Míg az alsó tanfolyam végzettjeinek mintegy 50 százaléka civil pályát választott – tehát nem felvételizett a felső tanfolyamba –, addig a felső tanfolyam hallgatóinak 30 százaléka nem szerzett rabbiképesítést. Vajon mi lehetett a lemorzsolódás oka? Ami az érettségi letételét követően távozó hallgatókat illeti, a poéta-lelkületű budai főrabbi, Kiss Arnold (1869–1940) sokban helytállónak tűnő magyarázatára hivatkozhatunk, amelyet önéletrajzi ihletésű regényében, a *Fehér szegfű*ben olvashatunk. „Nem volt semmiféle hajlandóságuk erre a hivatásra, jámbor, istenes szülők kívánságának engedtek, amikor azok a kedvük ellenére készültek rájuk adni a reverenda Nessus-ingét, megvárták a matúrát, földhöz csapták a csuhát". *(14)* A felső tanfolyamról történt elmaradás nyilvánvalóan összetettebb okokra vezethető vissza. Az elmaradások egy csekély hányada igencsak sajnálatos körülménnyel, a hallgató halálával magyarázható. A kilépések közül nem tekinthető különösképp talányosnak, amikor a hallgatók egy része közvetlenül a beiratkozást követő hetekben, vagy hónapokban szakította félbe tanulmányait: ők nyilván másra számítottak.

Az első négy esztendő során a felső tanfolyamba beiratkozott 9 hallgató közül végül csak a budapesti születésű Neumann Ede (1859–917) – a rabbiképző első felavatott rabbija – fejezte be tanulmányait. Akadtak olyan felső tanfolyamos hallgatók is, akik a rabbiképzőt elhagyva más intézményben szereztek rabbiképesítést. Elgondolkodtatók viszont azok az esetek – s ezek száma sem feltétlenül csekély –, amikor a 4–5, olykor 6 esztendeig tartó tanulmányokat nem követte rabbiképesítő vizsgálat. Lehet, hogy elhatározásukat Kiss Arnold előbb idézett regényének lírai stílusú – de reális alapokon nyugvó – okfejtése is motiválta, amely a neológ rabbihivatás vonzerejének csökkenéséről szól: „…a felső tanfolyam hallgatója díszes stallumok, installációk és nagy kóvedek álmait köpölygeti a lelkekben, amikből azonban bebizonyosodik, hogy szépen és művészileg faragott koldusbot hajt ki a valóság tarsolyából." *(15)* A javarészt a rabbiképző oktatóit s egykori hallgatóit felvonultató tudományos folyóirat, a Magyar Zsidó Szemle cikkírója ugyanakkor azon az állásponton volt, miszerint elsődlegesen a „korszellem" nem kedvez a „theológiai pályának". *(16)*

A hallgatói létszám

A rabbiképző vonzereje szempontjából érdemes áttekinteni – természetesen csak nagy vonalakban – a felső tanfolyam hallgatói létszámalakulását és a rabbiavatások dinamikáját. Az első világháború kitöréséig tartó mintegy 40 esztendő politikatörténeti szempontból a viszonylagos nyugalom évtizedeit jelentette a magyarországi zsidóság számára. Korszakunkra esett az izraelita felekezet recepciójának törvénybe iktatása *(17)*, valamint a millenáris ünnepségsorozat időszaka is. Szemben az I. világháborút követő évtizedekkel, külső kényszerek – miként a növekvő antiszemitizmus és a numerus clausus bevezetése – ekkoriban még nem terelték a hallgatóságot a rabbiképző relatív biztonságot és korlátozott egyetemi hozzáférést biztosító falai közé. A felső tagozat hallgatóinak létszámalakulása – figyelemmel az újonnan jelentkező hallgatók számára – igen hullámzónak tekinthető. Az alapítást követő első évtized a felső tanfolyam feltöltésének a jegyében telt el. Nem mintha jelentkezőkben lett volna hiány, csakhogy a felvételre jelentkezőknek csekély része volt felvehető, mert – miként az Értesítő rögzítette – „kevesen tudtak a szükséges föltételeknek megfelelni". *(18)* Az alsó évfolyam kedvező hatása az 1881/82-es tanévtől kezdve érvényesült a felső tanfolyam életében. Ennek eredményeképp érte el az 1882/83-as tanévben a felső tanfolyam a 20-as hallgatói létszámot A rabbiképző felső tanfolyamának első aranykora rövid ideig, 1888-tól 1895-ig, illetve – a rabbiavatásokra is tekintettel – 1898-ig tartott. Ekkor ugrott meg hirtelen a felső tanfolyam hallgatói létszáma (évente 8–12 új hallgató felvételizett sikere-

sen), s érte el az 1893/94-es tanévben az I. világháború előtti évtizedek legmagasabb; 48 fős létszámát. Ugyanebben az időszakban – az 1888–1898 közti évtizedben – kiugróan magas: évente 6, olykor 9 rabbit avattak fel. A hazai neológia szellemi vezérkara hagyta el az intézetet ebben az időszakban Händler (Hevesi) Simontól Pollák Miksáig és Hoffer Ármintól Heller Bernátig. E nemzedék tagjai nemcsak a neológ szellemiséget terjesztették országszerte, hanem kimagasló eredményeket értek el az általuk művelt rabbinikus, vagy/és világi tudományok terén is. Az apadás és hanyatlás a kilencvenes évek közepétől azonban már aggasztó méreteket öltött a rabbiképző életében. A millennium évében, 1895/96-ban példátlan módon egyetlen új hallgatóval sem gyarapodott a felső tanfolyam (amelynek összlétszáma ekkor 18 fő volt csupán). A hallgatói összlétszám negatív rekordját az 1898/99-es tanévben beiratkozott mindösszesen 8 hallgató jelentette. Az 1898/99-es tanévtől az utolsó békeévig, az 1913/14-es tanévig 13–21 fő között ingadozott a felső tanfolyam hallgatói létszáma (tanévenként átlagosan 4 új hallgató kezdte meg teológiai tanulmányait). Az intézetet rabbiként elhagyók száma pedig 1899-től évi 1–5 fő között ingadozott.

A rabbiképző válsága részben nyilvánvalóan az általános szekularizációs tendenciákkal függött össze. Ennek tünetei közé tartozott a neológ hitközségek vonatkozásában a rabbik hitközségen belüli autoritásának – nevezzük egyszerűen csak tekintélyének – a hanyatlása is, ami a rabbi-hivatás fentebb említett vonzerejének a csökkenésével járt együtt. A válságos esztendőkkel természetesen szembesült a rabbiképző tanári kara, valamint vezérlő bizottsága – alkalmanként a sajtó is. A tanári kar már 1896 végén leszögezte a vezérlő bizottság számára írt emlékiratában, hogy, jóllehet a „teológiai pálya" nem tartozik az ifjúság által keresett pályák közé, a „kedvezőtlen folyamatokat" mégis az okozta, hogy a végzett rabbik „nagy része" – pillanatnyilag kilenc fő – állásra várt. Álláspontjuk szerint – s ezt a neológia krédójáénak is tekinthetjük – „a zsidó szellem, a zsidó vallás és a zsidó erkölcs fenntartása s hathatós ápolása a kisebb és nagyobb községekben egyaránt jól kiképzett, alapos műveltségű papok nélkül egyenesen el nem képzelhető". Mindezen túlmenően sürgették a túlnyomórészt vidéki hallgatóság méltó elszállásolását biztosító internátus felállítását is. *(19)* A vezérlő bizottság a maga részéről elhatározta, hogy a rabbiképzőbe belépő – szerényebb sorsú hallgatóknak – állandó nagyobb segélyt fizetnek, miként a hitközségekre „megfelelő nagyobb pressziót" gyakorolnak, hogy a megüresedett rabbiállásokat mielőbb betöltsék. *(20)* A vezérlő bizottság Goldziher Ignác (ismételt) előterjesztése nyomán a tantervrevízió kérdésével is foglalkozott, ám – miként a Blau Lajos szerkesztésében megjelenő Magyar Zsidó Szemle megállapította – „végleges megállapodások (…) még nem jöttek létre". *(21)* A tanári kar többsége utóbb – miután 1897-ben mind az alsó, mind pedig a felső tanfolyamba a korábbi évekhez képest többen léptek be – a bajokat, úgymond, „megszűntnek" tekintette. A kisebbségi álláspont képviselői azonban a nehézségek megszüntetését az alsó tanfolyam „algymnásiummal" való kiegészítésétől – tehát a 8 évfolyamos képzésre átállástól – remélte. *(22)* A tanári karnak rövidesen tapasztalnia kellett – amit nyilvánvalóan pontosan érzékeltek is –, hogy a hallgatói létszám drasztikus apadása nem a válság oka, hanem következménye. Miután a hallgatói létszámnövekedés nem járt átütő eredménnyel, a tanári kar és a vezérlő bizottság az 1898-as év folyamán újból napirendre tűzte a krízis megvitatását. A tanári kar a kivezető utat a felső tanfolyamot előkészítő tanfolyam – és továbbra sem a zsidó főgimnázium – felállításában vélte megtalálni. *(23)* A századfordulót megelőző évek dekonjunkturális tünetei nemcsak a szervezeti keretek és a tanterv ismételt újragondolását vetették fel, hanem a felekezet nagyobb anyagi áldozatvállalásának a kérdését is. Megjegyezendő, hogy a neológia törekvéseivel rokonszenvező magánszemélyek és hitközségek már az első évektől kezdve különféle tanulmányi alapokat létesítettek s adományokat tettek az arra érdemes és rászoruló hallgatók támogatására.Ám ez a törekvés sem bizonyult mindig célravezetőnek. A szegedi zsidó hitközség 1886-ban tíz évi kötelezettséggel ösztöndíjat ajánlott fel a rabbiképzőt láto-

gató „jó erkölcsű, igyekvő és tanulmányaiban jó előmenetelt tevő, szegedi anyakönyvi kerületbeli” növendék számára. A szegedi hitközség az ösztöndíj odaítélésénél – egyéb körülmények mellett – súlyt kívánt fektetni „a folyamodó magyar hangzású nevére is”, amit a pályázat közzétételénél „kiemelendőnek” tekintenek majd. *(24)* A rabbiképző félszázados jubileumára megjelenő összeállítás utóbb rezignáltan állapította meg, hogy az ösztöndíj a feltételek folytán eredménytelen maradt. *(25)*

A rabbiképző 25 éves évfordulója idején, 1902-ben az Egyenlőség főszerkesztője, Szabolcsi Miksa viszont arról írt, hogy – miután kevés a „magyar rabbit” nélkülöző haladó hitközségek száma – pillanatnyilag 14 rabbi vár állásra. Miután Szabolcsi azon a meggyőződésen volt, hogy rabbit egyelőre nem lesz kinek a számára kiképezni – ez a megállapítása természetesen erősen vitatható -, arra tett indítványt, hogy az alsó tanfolyamot egészítsék ki a gimnázium alsó négy osztályával, ami viszont azt fogja eredményezni, hogy legalább sok, zsidó műveltséggel felvértezett fiatal képezheti majd tovább magát a hazai egyetemeken. *(26)* A rabbiképző válságát mindenesetre nem sikerült gyökeresen megoldani, csak prolongálni.

1. táblázat. Az Országos Rabbiképző Intézet felső tanfolyamának (I–V. évf.) hallgatói létszáma az 1877/78 – 1913/14 közötti időszakban

Tanév	*Összes hallgató*	*Ebből első évfolyamos hallgató*
1877/78	6	6
1878/79	5	1
1879/80	4	1
1880/81	4	1
1881/82	10	6
1882/83	15	6
1883/84	16	4
1884/85	20	5
1885/86	21	4
1886/87	21	5
1887/88	22	10
1888/89	29	8
1889/90	37	12
1890/91	47	11
1891/92	42	12
1892/93	48	10
1893/94	34	3
1894/95	30	5
1895/96	18	–
1896/97	15	3
1897/98	8	3
1898/99	15	7
1899/1900	13	3
1900/01	18	5
1901/02	17	1
1902/03	17	2
1903/04	13	3
1904/05	14	4
1905/06	15	7
1906/07	16	4
1907/08	20	5
1908/09	18	5
1909/10	21	4
1910/11	19	4
1911/12	19	4
1912/13	19	4
1913/14	21	7

2. táblázat. Az Országos Rabbiképző Intézetben felavatott rabbik száma az 1877/78–1913/14 között beiratkozott hallgatókra tekintettel

1883	1
1886	3
1887	3
1888	9
1890	3
1891	4
1892	6
1893	6
1894	9
1895	9
1896	6
1897	4
1898	6
1899	2
1900	3
1901	2
1902	2
1903	2
1904	5
1905	3
1906	5
1907	1
1908	1
1909	3
1910	3
1911	4
1912	4
1913	4
1914	1
1915	2
1916	3
1917	3
1918	2
1919	4
Mindösszesen:	125 rabbi

Születési hely

A rabbiképző felső tanfolyamára 1877 és 1914 között beiratkozott hallgatók születési helye csak erős megszorításokkal reprezentálta a történelmi Magyarország vármegyéit, illetve régióit. A fővároson kívüli 63 vármegye közül ugyanis 45 vármegyéből származtak a rabbiképző hallgatói (ehhez hozzájárul öt külföldön született hallgató). Amennyiben az egyetlen hallgatót kibocsátó vármegyéktől is eltekintünk, e szám 32-re csökken. Ötnél kevesebb hallgató született 22 vármegyében – a teljes dunántúli régió, valamint néhány tiszántúli, felföldi és kárpátaljai vármegye tartozott ehhez a csoporthoz. Ötnél több, ám tíznél kevesebb hallgató származott ugyanakkor 6 vármegyéből (Pozsony, Trencsén, Nógrád, Heves, Abaúj-Torna, Bács-Bodrog). A tizennégy fővárosi születésű hallgatón kívül tíznél több hallgatót mindössze 5 vármegye – Bihar, Szatmár, Nyitra, Zemplén, Pest-Pilis-Solt-Kiskun – bocsátott ki. Ezen kívül néhány várost, illetve települést – miként Kecskemétet, Gyöngyöst, Nagyváradot, Homonnát és Liptószentmiklóst – külön is megnevezhetünk, hiszen önmagukban is jelentős számú hallgatót küldtek a rabbiképzőbe.

Az erdélyi – zömmel ortodox orientációjú –, valamint a temesi – javarészt neológ – régióhoz tartozó vármegyék viszont egy-egy hallgatótól eltekintve teljességgel kimaradtak,

miként a Horvát-Szlavónországhoz tartozó, kevéssé ortodox színezetű vármegyék is. Amennyiben a hallgatók születési helye alapján kívánjuk tehát megrajzolni a rabbiképző vonzáskörzetét, úgy három nagyobb – egymással nem érintkező – földrajzi térségre kell figyelemmel lennünk. Az első régióhoz a fővároson kívül Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Bács-Bodrog, Heves és Nógrád vármegyék tartoztak, míg a második régióhoz Pozsony, Nyitra, Trencsén és Turóc – azaz a „nyugati ortodox" – vármegyék sorolhatók. A harmadik – földrajzilag lazább – térséghez Zemplén, Abaúj-Torna, valamint Szatmár és Bihar vármegyék tartoztak. A születési hely azonban önmagában nem tekinthető abszolút érvényű identitáshordozó tényezőnek, hiszen nem hanyagolhatóak el a családi, iskolai s közösségi indíttatások és hatások. Ugyanakkor a születési hely – már csak a családfenntartó nem ritkán földrajzi mobilitásra késztető foglalkozása folytán is – gyakorta a véletlen műve, amelynek a későbbiekre nézve nincs perdöntő befolyása. Az alábbi példákkal ezt az állítást szeretnénk szemléltetni. Klein Mór, Kiss Arnold édesapja, fia születésekor előbb az ungvári, néhány évvel később a pápai, majd a nagybecskereki rabbi-széket töltötte be. Fia, Arnold ez utóbbi városka, Nagybecskerek gimnáziumából került 1884-ben a rabbiképző alsó tanfolyamába. *(27)* A nádudvari – hajdú megyei – születésű Schwarcz Gábor édesapja a horvátországi Pozsegára került rabbihelyettesnek. Fia innen iratkozott be a rabbiképző alsó tanfolyamába. A pozsegai éveknek köszönhetően sajátította viszont el Schwarcz Gábor a horvát nyelvet, amelynek károlyvárosi, utóbb zágrábi szolgálata idején nyilván hasznát is vette.

A tanulmányok helye – és típusa – témánk szempontjából a szülőhelynél relevánsabbnak tűnik. A felavatott 125 rabbi közül 106-an (85 százalék) bizonyosan a rabbiképzőben érettségiztek, még ha korábban más típusú oktatási intézményekben – például egyházi, vagy állami gimnáziumokban – is megfordultak. Sokak esetében feltűnik, hogy viszonylag magas életkorban léptek a rabbiképző kötelékébe – előbb az alsó, utóbb a felső tanfolyamba. Ennek magyarázatául szolgálhat, hogy e hallgatók korábban különböző jesívák növendékei, bocherei voltak, akiket olykor mestereik kifejezett tiltása ellenére hajtott a tudásszomj a rabbiképző falai közé. Erre a sajátosságra világítanak rá Kartal Henrik fentebb már idézett visszaemlékezéseinek sorai: „Az alsó tanfolyam növendékei két – egymástól messze eső – helyről regrutálódtak. Egyik csoport a középiskola négy alsó osztályát végzett diákokból állt, akikben valami hajlam volt a héber tudományok elsajátítására, és a rendes hittan órán excelláltak és magukra vonták a hittanár figyelmét. Ezek 15 év körüliek voltak és az intézetbe való bejutáshoz a theológiai tantárgyakból – Mózes öt könyve, kevés talmud – felvételi vizsgát kellett tenniök. A másik csoport a jesívákból került ki. 20 év körüli tagjai nagy tudással rendelkeztek. De a jesíva utolsó esztendejében megcsapta őket a világi tárgyak szele és középiskolai könyveket szerezve titokban, a jesíva vezetője, sőt társaik tudta nélkül olvasgatni, majd tanulmányozni kezdték azokat. Ezek felvételire jelentkeztek a szemináriumba, ahol nagy héber tudásuk miatt tárt karokkal fogadták őket. Természetesen a csoportnak a középiskola négy alsó osztályából kellett felvételi vizsgát tenni". *(28)* Az egykori bocherek nehéz helyzetét szemlélteti az alábbi eset is. Friedmann Dávid németkeresztúri ortodox főrabbi 1892-ben tudatta a rabbiképző tanári karával, hogy két növendékük korábban írásban kötelezettséget vállalt, miszerint a szemináriumba sohasem fognak belépni. A derék főrabbi az érintett hallgatók kizárását kérte, aminek a tanári kar természetesen nem tett eleget. *(29)* Az iménti tudásszomj hajtotta a rabbiképzőbe az ukki *(30)* születésű Krauss Sámuelt (1866-1948), a bécsi rabbiképző intézet majdani igazgatóját – a nemzetközi hírű filológust és archeológust –, aki miután elvégezte a jánosházi talmudiskolát, illetve hallgatott három esztendőt a Breuer-féle pápai jesívában, 1884-ben felvételizett a rabbiképző alsó tanfolyamába. *(31)* A rabbiképző leendő rektora, a méltán világhírű, putnoki születésű Blau Lajos (1861–1936) – a putnoki, szilágysomlyói, majd pozsonyi jesíva után – morénu (mesterünk) címmel felruházva iratkozott be 1879-ben a rabbiképző alsó tanfolyamára. *(32)* Hivatkozha-

tunk a szintén nemzetközi hírű talmudtudósra és halachistára, a félegyházi *(33)* születésű Guttmann Mihályra (1872–1942) – a breslaui rabbiképző majdani professzorára, utóbb a pesti rabbiképző rektorára –, aki bonyhádi, majd pozsonyi jesíva-tanulmányok után 27 évesen érettségizett az alsó tanfolyamon, majd lépett a felső tanfolyamba. *(34)* Nem egészen alaptalanul írta tehát visszaemlékezéseiben a liptószentmiklósi *(35)* születésű jeles folklorista, Kohlbach Bertalan (Bernát, 1866–1944) – egyike a rabbipályának hátat fordító egykori növendékeknek –, hogy a rabbiképző ortodox körökben „anathema alatt állott". *(36)*

Befogadó hitközségek

A rabbiképzőben felavatott rabbik általában pályázat útján helyezkedtek el. Olykor maguk a rabbit kereső hitközségek fordultak a tanári karhoz, kit ajánlanának a számukra. A vizsgált időszakban felavatott 125 rabbi közül mintegy 100-an működtek Magyarországon. Többen – miként Urbach Simon, Ziegler Ignác és Elsass Bernát – külföldi, német-ajkú hitközségeknél helyezkedtek el. Jelentős volt a száma a teológiai tanárként, illetve vallástanárként – tehát nem kifejezetten gyakorló rabbiként – működőknek is. Közéjük tartozott a pesti rabbiképző professzorai közül Blau Lajos és Guttmann Mihály, de megemlíthetnénk Schreiner Mártont (1863–1926) a berlini, Krauss Sámuelt a bécsi és Büchler Adolfot (1867–1939) a bécsi, majd a londoni rabbiképző professzorai közül. A pesti rabbiképző tanári karába ugyanakkor gyakorló rabbik is bekerültek korszakunkban, miként az akkor már a fővárosban működő Hevesi Simon (1868–1943) és Fischer Gyula (1861–1945). A pályaelhagyók száma ugyanakkor rendkívül alacsony volt.

A századfordulót megelőző évek dekonjunkturális tünetei nemcsak a szervezeti keretek és a tanterv ismételt újragondolását vetették fel, hanem a felekezet nagyobb anyagi áldozatvállalásának a kérdését is. Megjegyezendő, hogy a neológia törekvéseivel rokonszenvező magánszemélyek és hitközségek már az első évektől kezdve különféle tanulmányi alapokat létesítettek s adományokat tettek az arra érdemes és rászoruló hallgatók támogatására.

A legtöbben gyakorló rabbiként tevékenykedtek. Amennyiben a térképre tekintünk, azonnal szembeötlik – jelezve mintegy a neológia hagyományos vonzáskörzeteit, illetve terjedési útvonalait –, hogy azok a régiók, amelyek korábban egyáltalán nem vagy aránytalanul kevés hallgatót bocsátottak ki – miként a dunántúli, továbbá a horvát és szlavón, valamint a bánáti és erdélyi vármegyék –, befogadó helyként kimagaslottak. A „doktor-rabbik" ezekben az évtizedekben helyezkedtek el a neológ orientációjú Baranya, Fejér, Somogy, Vas, Veszprém és Zala, valamint az ortodox dominanciájú Komárom, Győr és Sopron vármegyék jelentősebb neológ hitközségeiben. A horvát-szlavón térség kiemelkedő közösségei – pl. Fiume, Zágráb, Eszék és Vukovár –, valamint a bánsági térség és Erdély erősen ortodox közegbe beékelődő neológ hitközségei – az előbbit Temesvár, az utóbbit Arad, Kolozsvár, Szászváros és Marosvásárhely illusztrálja –, is gyakorta fogadták a rabbiképző végzettjeit. A rabbiképző neveltjei természetesen a nagy „kibocsátó" területeken is elhelyezkedtek – miként igen magas számban a fővárosban, Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Bács-Bodrog hitközségeiben, ennél valamivel kisebb számban a felföldi neológ közösségekben (Losonc, Besztercebánya, Kassa, Rózsahegy, Aranyosmarót), de a neológ szellemiséget közvetítették, illetve megerősítették Békés, Csanád, Csongrád, Szatmár, Bihar, Hajdú, Jász-Nagykun-Szolnok, valamint Szabolcs és Zemplén

vármegyék neológ, illetve status quo „enklávéiban” is. A pesti rabbiképző az országos jelzőre ennek köszönhetően vált méltóvá. Akadtak természetesen olyan haladó hitközségek is, miként a szegedi és a pécsi, ahol a rabbiállást – Szegeden Lőw Immánuel, Pécsett Perls Ármin személyében – a berlini rabbiképző és egyetem végzettjeivel stabilan betöltötték, így a pesti rabbiképzőben felavatott rabbik sokára, vagy csak segéd-rabbi minőségben nyertek alkalmazást.

A magyarországi zsidóság vallási megoszlásának földrajzi dimenzióit is érintő egyik tanulmányában Karády Viktor arról írt, miszerint e megoszlás úgy szemléltethető a legegyszerűbben, hogy egy Pozsonytól kiinduló Brassóig tartó átlós vonalat húzunk. A vonaltól délre eső területeket túlnyomórészt a neológia, a vonaltól északra eső területeket viszont túlnyomórészt az ortodoxia uralta. *(37)* A neológ, illetve ortodox enklávéktól eltekintve a rabbiképző végzettjeinek topográfiai elhelyezkedése visszaigazolni látszik a tétel helyességét.

Nincs most arra lehetőség, hogy az egyes neológ, illetve status quo rabbi-székek fluktuációját – avagy stabilitását – nyomon kövessük, hiszen egyenként és számos objektív és szubjektív tényező feltárásán és mérlegelésén keresztül juthatunk – ha egyáltalán – bármiféle eredményre. Nyilván sok tényező eredője lehetett, hogy – kizárólag dunántúli példák alapján – hosszú évtizedeken keresztül, gyakorta egészen a holokausztig nem történt változás a keszthelyi, mohácsi, kaposvári, somogyszili, szekszárdi és a soproni neológ rabbi-széket betöltő személyt illetően. *(38)* Akadtak természetesen olyan neológ hitközségek is – miként a tapolcai –, amelyeknél rövid időn belül több rabbi is megfordult. A fővárostól távolabbra eső, kisebb vonzerővel rendelkező neológ hitközségek – mutatott rá Frojimovics Kinga egyik tanulmányában – ugyanakkor gyakorta nem bizonyultak tartósan kielégítőnek a szakmai-tudományos karriert is ambicionáló rabbik számára – igaz, ellenpélda is bőven akadt –, így ők keresték az alkalmat, hogy állomáshelyükről mihamarabb elkerülhessenek. „Az új generációhoz tartozó rabbik – állapítja meg Frojimovics – a világi tudományokban való alapos jártasságuknak és e tudomány iránti elkötelezettségüknek köszönhetően túlképzettek voltak ahhoz, hogy Magyarország eldugott kis hitközségeiben éljék le életüket.” *(39)*

*

Összegezve az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy az Országos Rabbiképző Intézet 1877–1914 közötti – és tágabban a hazai neológ rabbiság és zsidóság – története tekintetében változatlanul sok a megválaszolandó – ám előbb alaposan kikutatandó – kérdés. Azt hiszem, annyit sikerült érzékeltetni, miért nem tekinthető egyértelmű sikertörténetnek az elért eredmények dacára sem az első négy évtized históriája. Mindenesetre és mindenekfelett a rabbiképző végzettjeié az érdem – idézhetjük egyetértően az ötven éves évforduló idején az intézet rektora, Blau Lajos által írt sorokat -, hogy az iskola és a szószék megmagyarosításán, valamint a magyar zsidó tudomány és irodalom megteremtésén kívül „a művelteket vallásunkhoz közelebb hozták, annak megtartották, bennök iránta a lelkesedést újból felkeltették, a hitközség javára való munkálkodásnak megnyerték, egyszóval kulturképessé tették a zsidó vallást.” *(40)*

Jegyzet

(1) Venetianer Lajos (1901): *A zsidóság szervezete az európai államokban.* Budapest. 526–528.

(2) Katzburg, Nathaniel (1999): *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon.* Budapest. MTA Judaisztikai Kutatócsoportja – Osiris Kiadó. 81. skk.

(3) Az izraelita felekezet recepcióját megszüntető 1942. évi VIII. tc. egyik következményeként a kultuszminisztérium Országos Izraelita Iskolai Alap címén átadta az iskolai alap kezelését, valamint a rabbiképző irányítását a felekezetnek. Lásd A vallás- és közoktatási minisztérium átadta az Iskolaalapot a Magyarországi Izraeliták Országos Tanácsának. *Magyar Zsidók Lapja*, 1943. január 28.

(4) Goldberger Izidor (1909): Az Országos Rabbiképző tekintélye. *Magyar Izrael*, december 1., 174.

(5) Zeke Gyula (1990): Szakadás után… Adalékok a magyarországi zsidóság felekezeti irányzatainak társadalomtörténetéhez. In: . Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében. I. rész.* MTA Filozófiai Intézet, Budapest. 149.

(6) Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. Országos Rabbiképző Intézet. *GV1/1. Felső tanfolyam felvételi nyilvántartása 1877–1929.* Ezúton is köszönöm Toronyi Zsuzsanna levéltárvezető szíves segítségét.

(7) A hallgatókra vonatkozó legutóbbi összegzést Moshe Carmilly-Weinberger állította össze a 100 éves évfordulóra megjelentetett kötetben. Lásd Carmilly-Weinberger, Moshe (1986): The Students. In *The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977*. A Centennial Volume. Sepher-Hermon Press, New York. 143– 148.

(8) Meron, Menachem 1999: A breslaui és a pesti rabbiképző kapcsolatairól. In Schweitzer József (főszerk): *„A tanítás az élet kapuja”*. Tanulmányok az Országos Rabbiképző Intézet fennállásának 120. évfordulója alkalmából. Universitas Kiadó – Országos Főrabbi Hivatal, Budapest. 127–136.

(9) A német nyelvű oktatás természetesen nem jelentett akadályt a hallgatók számára sem, akik második nyelvként a németet (jiddist) otthonról hozták magukkal. Ha már a nyelveknél tartunk: a rabbiképző hallgatói között – különösen az első évtizedekben – számottevő volt a harmadik nyelvként tótul, azaz szlovákul beszélő növendékek száma. Ezen kívül néhány hallgató horvátul, illetve elvétve románul, vagy szlovén nyelven is beszélt.

(10) Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. Országos Rabbiképző Intézet. Vezérlő Bizottság. *Iktatott anyagok 1880–1902*. (254. szám alatt. Budapest. 1881. december 29.)

(11) Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. Országos Rabbiképző Intézet. Vezérlő Bizottság. *Iktatott anyagok 1880–1902.* (73/1881/82. szám alatt. Budapest. 1882. január 5.)

(12) Az alsó tanfolyamon a tárgyalt korszakban érettségizett hallgatók névsorát lásd Guttmann Mihály: Az orsz. rabbiképző intézet növendékeinek statisztikája. In *Adalékok a Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet történetéhez.* Az intézet fennállása negyvenedik évfordulója ünnepére (1877. október 4. – 1917. október 4.). Kiadja: Blau Lajos. Budapest. 1917. 124–130.

(13) Kartal Henrik: Emlékeim 1906–1911 között a Szeminárium „alsó” tanfolyamán eltöltött életről. In *Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár*. Kartal Henrik hagyatéka.

(14) Kiss Arnold (1917): Fehér szegfű. *Egyenlőség*, július 28.

(15) Kiss Arnold (1918): Fehér szegfű. *Egyenlőség*, május 18.

(16) Az Országos Rabbiképző-Intézet. *Magyar Zsidó Szemle*, 1897. 106.

(17) 1895. évi LXIII. tc.

(18) A Budapesti Országos Rabbiképző Intézet értesítője az 1878/79-iki tanévről. Budapest. 1879. 1. A jesívákból érkezett hallgatóknak a „világi” tárgyakból, míg a többieknek a „zsidó” tárgyakból kellett felvételizniük.

(19) Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. *A rabbiképző szervezésére és szervezetére vonatkozó iratok*. DN8/3. (1896. november 27.) Budapest.

(20) Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. Országos Rabbiképző Intézet. Vezérlő Bizottság. *Iktatott iratok 1880–1902.* (1597. szám alatt. Budapest. 1897. április 8.)

(21) Az Országos Rabbiképző-Intézet. *Magyar Zsidó Szemle*, (1897) 108.

(22) Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. Országos Rabbiképző Intézet. *Tanári kari jegyzőkönyvek 1877–1910*. (Budapest. 1897. szeptember 23.)

(23) Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. Országos Rabbiképző Intézet. *Tanári kari jegyzőkönyvek 1877–1910.* (1898. április 26.) Budapest.

(24) A Budapesti Országos Rabbiképző-Intézet értesítője az 1885/1886-iki tanévről. Budapest. 1886. 3.

(25) Blau Lajos – Klein Sámuel: *Emlékkönyv a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumára 1877–1927.* I. kötet. A rabbiképző első ötven éve. Budapest. 1927. 82.

(26) Szabolcsi Miksa (1902): Hogy kerülheti ki a válságot rabbiképző-intézetünk. *Egyenlőség*, szeptember 19.

(27) Friedmann Dénes (1939): Dr. Kiss Arnold. In Guttmann Mihály – Hevesi Simon – Lőwinger Sámuel (szerk.): *Emlékkönyv Dr. Kiss Arnold budai vezető főrabbi hetvenedik születésnapjára*. Budapest. 6.

(28) Kartal Henrik: Emlékeim 1906–1911 között a Szeminárium „alsó” tanfolyamán eltöltött életről. In Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. *Kartal Henrik irathagyatéka.*

(29) Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. Országos Rabbiképző Intézet. *Iktatókönyv 1892–1908*. (237. számú jegyzőkönyv kivonat. Budapest. 1892. november 9.). A Friedmann Dávid által bepanaszolt hallgatók egyike utóbb félbehagyva tanulmányait orvos lett A másik rabbinövendék azonban befejezve tanulmányait – korai haláláig – a belovári, majd a szigetvári hitközség rabbijaként tevékenykedett.

(30) Zala megye.

(31) Frisch Ármin (1927): Krauss Sámuel. *Magyar Zsidó Szemle*, 326–327.

(32) Lőwinger Sámuel (1936): Dr. Blau Lajos élete és irodalmi munkássága. In *Évkönyv.* Kiadja az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Szerk. Szemere Samu. Budapest. 12–14.

(33) Bihar megye.

(34) Frenkel Jenő (1927): Guttmann Mihály. *Magyar Zsidó Szemle*, 328–329.

(35) Liptó megye.

(36) Kohlbach Bertalan (1918): Az Országos Rabbiképző-Intézet első dekászából. In Bánóczi József (szerk.): .*Évkönyv*. Kiadja az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Budapest. 70.

(37) Karády Viktor (1997): A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről 1910. In *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás.* Cserépfalvi kiadása, h. n. 251.

(38) Büchler Sándor (1869–1944) – Keszthely: 1897–1944, Flesch Ármin (1865–1944) – Mohács: 1889–1944, Herzog Manó (1862–1941) – Kaposvár: 1887–1941, Herskovits Mózes (1859–1944) – Somogyszil: 1900–1944, Rubinstein Mátyás (1867–1944) – Szekszárd: 1902–1944, Pollák Miksa (1868–1944) – Sopron: 1894–1944.

(39) Frojimovics Kinga (2002): A „doktor-rabbik" nagy nemzedéke Magyarországon: a neológ identitás kialakítása a történetíráson keresztül. In Zsengellér József (szerk.): Széfer Józséf. *Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére.* OPEN-ART, Budapest. 230.

(40) Blau Lajos – Klein Sámuel (1927): *Emlékkönyv a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumára 1877–1927.* I. kötet. A rabbiképző első ötven éve. Budapest. 25.

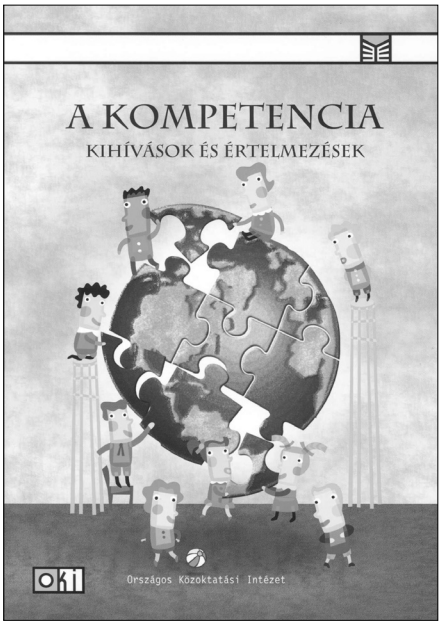

Az OKI könyveiből